

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/129993>

Please be advised that this information was generated on 2019-12-31 and may be subject to change.

Dood en troost: Woord vooraf

Voor u ligt een bijzonder nummer van het *NTT*. Het is een *dubbel* themanummer, iets dat niet eerder in de geschiedenis van het *NTT* is vertoond. De reden voor de beslissing om zo'n dubbel nummer te maken lag in het belang van het thema 'dood en troost'. We hopen dat dit dubbelnummer mee kan helpen het thema terug te plaatsen op de academische agenda.

Dit vraagt om uitleg – bovenstaande omschrijving veronderstelt dat troost eerder van de academische radar is verdwenen. Hoe kan dit – religie gaat immers over troost in het aangezicht van de eindigheid van het menselijk bestaan, een academische reflectie op religie zou dus volop bezig moeten zijn met deze thematiek? Vreemd genoeg is dat onvoldoende het geval: troost is in de loop van de twintigste eeuw tot een marginaal onderwerp verworden, ook binnen de theologie.¹

Het thema troost heeft een zeker 'Nachholbedarf', dat zich rond het thema 'dood' al heeft voltrokken. Na het midden van de twintigste eeuw constateerden sociologen en historici dat de dood in onze moderne westerse geïndustrialiseerde maatschappijen tot een non-thema was gemuteerd. De dood zou een verborgen fenomeen zijn, aan het zicht onttrokken door bij voorbeeld het specialistische bedrijf van ziekenhuizen, het laatste station van steeds meer mensen in de loop van de twintigste eeuw, en door het inschakelen van professionele begrafenisspecialisten, die dit werk overnamen van hechte gemeenschappen in een buurt of een dorp. Wie de last van het verlies niet kon dragen, kon gebruik maken van een uitdijende groep psychologisch geschoolde specialisten.

Met deze tendensen werd verdriet aan het publieke oog onttrokken en tot een privé-aangelegenheid. Volgens de Britse socioloog Geoffrey Gorer had de dood het stokje van de seksualiteit overgenomen als taboe onderwerp. Gorers polemische uitspraak van een 'pornografie van de dood' geeft de marginalisering van de dood goed aan, en de magistrale boeken van Philippe Ariès over

¹ Naar verhouding zijn meeste studies in het schaarse genre in het Duitse taalgebied verschenen en praktisch-theologisch van aard (o.a. V. Weymann, *Trost? Orientierungsversuch zur Seelsorge*, Zürich 1989; C. Schneider-Harpprecht, *Trost in der Seelsorge*, Stuttgart enz. 1989; E. Weiher, *Die Religion, die Trauer und der Trost: Seelsorge an den Grenzen des Lebens*, Ostfildern 2007³), maar ook daar constateert Georg Langhorst een wijdverspreide 'troostverdringing' (*Trösten lernen?* Ostfildern 2000).

de geschiedenis van de dood danken hun verhaallijn aan dezelfde perceptie.² Weliswaar lag er enige overdrijving in Gorer's uitspraak, maar de overdrijving heeft ook een positieve impact op het geestes- en sociaalwetenschappelijk onderzoek gehad. Het veelbesproken taboe op de dood, met name betreffende het in verhullende termen spreken over dood en sterven in onze samenleving, ligt achter ons. De aandacht richt zich op nieuwe ritualisering van de dood, de zorg rondom het sterven, lijkbezorging, rouwverwerking en geloofsvoorstellingen.³ In de laatste decennia is er sprake van een heuse renaissance in studies over dood en sterven, en 'thanatologie' (in het Engels 'death studies') is als benaming van multi-disciplinaire (sociologische, antropologische, psychologische, filosofische, historische, godsdienstwetenschappelijke en soms ook theologische) bestudering van sterven en dood een gevestigd begrip geworden.⁴ Echter, ook in deze nieuwe golf aan studies over sterven en dood blijft het begrip 'troost' nog steeds onderbelicht.

Dat betekent gezinszins dat het woord 'troost' niet meer voorkomt, maar zowel binnen als ook buiten de Nederlandstalige literatuur moeten we het vooral doen met de sterk autobiografisch getinte ontboezemingen van zelfhulp boeken en egodocumenten, zoals Arie Boomsma's pas verschenen essay over troost voor de maand van de spiritualiteit.⁵ Dit soort publicaties zijn interessant studiemateriaal voor een academische reflectie op troost, maar ze kunnen deze reflectie niet vervangen. Wanneer Boomsma schrijft 'Wat me tegenstaat ... is het beeld van afhankelijkheid. Daar heb ik moeite mee. Het staat haaks op hoe ik leef, op hoe ik werk. Toch is dat een van de belangrijkste elementen van troost. Durven afhankelijk zijn van de ander', dan roept dit interessante vragen op: is deze visie op troost, en is de reserve die Boomsma ten opzichte van troost voelt, uitdrukking van een maatschappelijk breder gedeelde intuïtie over een spanningsverhouding tussen autonomie en troost, en als gevolg daarvan een wantrouwen ten opzichte van een proces waarin men iets ontvangt en niet de regie in handen heeft? Nodig is een analyse van de

² G. Gorer, 'The Pornography of Death' in W. Phillips, P. Rahv (red.) *Modern Writing*, New York 1956, 56–62; Ph. Ariès, *Essays sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Age a nos jours*, Paris 1975; Ph. Ariès, *The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes toward Death over the Last One Thousand Years* (vert. door H. Weaver), New York 1981.

³ Zie bijvoorbeeld het themanummer 'Mortuary Rituals in The Netherlands', *Mortality* 14 (2009) 2.

⁴ Vgl. bijvoorbeeld T. Walter, *The Revival of Death*, London enz. 1994; T. Walter, *On Bereavement: The Culture of Grief*, Maidenhead 1999; C.D. Bryant (red.), *Handbook of Death and Dying*, Thousand Oaks CA 2003; D.J. Davies, *A Brief History of Death*, Oxford enz. 2005; D.J. Davies, *The Theology of Death*, London enz. 2008; A. Maddrell, J.D. Sidaway (red.), *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*, Farnham 2010; D.K. Meagher, D.E. Balk (red.), *Handbook of Thanatology: The Essential Body of Knowledge for the Study of Death, Dying, and Bereavement*, London enz. 2013².

⁵ A. Boomsma, *Troost*, Stichting CPNB 2014.

oorzaken van de moeite die wij heden met het idee van troost hebben, en een analyse van de bijzondere cultuurhistorische context waarin we leven. Hoe vonden mensen in het verleden troost? Waren dit andere dingen dan tegenwoordig? En waarin vinden mensen nu nog troost?

Dit soort vragen gaan schuil achter het voorliggende themanummer dat de complexe samenhang van dood en troost vanuit theologische, filosofische en godsdienstwetenschappelijke perspectieven verkent.

Door de vernieuwende focus op troost kunnen de bijdragen op tal van punten het huidige discours binnen de *death studies* helpen uitwerken en zelfs bijsturen. Twee voorbeelden: 1. Binnen de nieuwe studies over de dood is er veel aandacht voor de manieren waarop de levenden banden onderhouden met de overledenen (*continuing bonds*).⁶ Al dan niet terecht zien pleitbezorgers van deze positie Freud en op Freud gebaseerde psychologisch-therapeutische theorieën als tegenstanders, die een afsnijden van de banden met de overledene, en een nieuwe focus voor gehechtheid zouden voorstaan. Hoewel op religieuze zienswijzen en praktijken gestoelde *continuing bonds* belangrijke fenomenen waren die voor het formuleren van de *continuing bonds* theorie werden gebruikt, kan de kijk op religie meer nuance verdragen. Bijvoorbeeld andere vormen van ‘symbolische’ onsterfelijkheid naast voorstellingen van een onsterfelijkheid van de ziel? En kan de theologische taal van de eschatologie helpen om *continuing bonds* verder te duiden?

2. Een belangrijke bijdrage binnen de nieuwe *death studies* werd geleverd door de Britse theoloog en antropoloog Douglas J. Davies. Hij duidt de gevarieerde reacties op de dood in rituelen, muziek, literatuur, beeldende kunst en architectuur als ‘woorden tegen de dood’ (*words against death*): De mens kan de dood niet het laatste woord laten, en zet tekens van hoop tegen de dood. Vanuit het perspectief van troost is het de vraag of deze beschrijving adequaat is: in pogingen om te troosten lijkt de dood geen tegenstander, maar eerder een realiteit die men heeft te aanvaarden of in het eigen leven te integreren.

De artikelen staan in een historische volgorde. *Christoph Jedan* focust in ‘Troost door argumenten: Herwaardering van een filosofische en christelijke traditie’ op een ondergewaardeerd cultureel fenomeen: de poging te troosten door argumenten, door op overtuiging gerichte taalhandelingen. Argumentatieve troost is vanouds een cruciaal element geweest in de filosofische en de christelijke troostliteratuur. Tegen Davies’ metafoor ‘woorden tegen de dood’

⁶ Vgl. b.v. D. Klass, P.R. Silverman, S.L. Nickman (red.) *Continuing Bonds: New Understandings of Grief*, New York enz. 1996; Walter, *On Bereavement*.

stelt Jedan dat manieren van troosten veeleer zijn te typeren als ‘woorden tegen verdriet’. Het is opmerkelijk dat één soort ‘woorden tegen verdriet’, argumentaties, in de afgelopen eeuw gemarginaliseerd werd. Jedan vertrekt vanuit een analyse van de verwantschap tussen de antiek-filosofische en vroegchristelijke troost en laat zien welke ontwikkelingen ertoe geleid hebben dat dit soort troost tegenwoordig op zoveel (onterechte) weerstand stuit.

In ‘Dagelijks de dood voor ogen hebben: Monastieke spiritualiteit als bron van troost’ wordt *Thomas Quartiers* interesse gewekt door een hedendaags verschijnsel: de brede belangstelling ook van niet-kerkelijken voor begrafenissen in de buurt van oude monastieke gebouwen. Iets aan de monastieke traditie oefent een duidelijke aantrekkingskracht uit. Men zou dit verschijnsel empirisch kunnen bestuderen, maar Quartier bewandelt een vernieuwende weg: hij analyseert de benedictijnse monastische traditie uit het perspectief van de spiritualiteitsstudies. Hij brengt in kaart welke voorstellingen rond leven, dood en voortleven in de monastieke traditie te vinden zijn en welke aanknopingspunten deze bieden voor de moderne rouwcultuur.

Mathilde van Dijk analyseert een ondergewaardeerd aspect van de laatmiddeleeuwse troostcultuur. Het heersende beeld van de dood in de Middeleeuwen is vooral gevormd door de receptie van de *Ars moriendi* literatuur: aanleidingen voor de goede dood die het sterfbed als beslissende fase voor het zielenheil van de stervende zagen. De Renaissance en de Reformatie, aldus het dominante beeld, braken met deze fixatie op het sterfbed en beklemtoonden het belang van het leven voor het zielenheil.⁷ In ‘Ziekte, dood en troost in de Late Middeleeuwen’ focust Van Dijk op andere genres van laatmiddeleeuwse teksten (mirakels, zusterboeken en biografieën) en laat aan de hand van deze meer op het leven gerichte teksten zien wat troostte in het aangezicht van lijden en dood.

Met ‘Troost in de cantates van Johann Sebastian Bach (1685–1750): Een verkenning’ gaan we naar het confessionele tijdperk. *Jan Luth* analyseert hoe dood en troost aan de orde komen in Bachs cantates. Luth kijkt daarbij niet alleen naar de muziek maar ook naar de teksten die aan Bachs cantate ten grondslag lagen, iets dat nog niet eerder is gedaan. Welke theologische troosttraditie vormt de achtergrond van Bachs cantates?

Met de volgende bijdragen komen we op het thema begraven en troost. *Justin Kroesen* onderzoekt in ‘De doodsslaapmetafoor in de Groninger

⁷ Vgl. b.v. Ariès, *The Hour of Our Death*, 298–305; J. Choron, *Death and Western Thought*, New York enz. 1963, 91–108; M. Kerrigan, *The History of Death: Burial Customs and Funeral Rites, from the Ancient World to Modern Times*, Guilford CT 2007, 140.

grafkunst' de verhouding van religie en grafkunst van de late zestiende tot de vroege negentiende eeuw. De grafkunst toont een verrassende mate van zelfstandigheid ten opzichte van theologische doctrines: hoewel Calvijn de oude metafoor van de dood als slaap afkeurde, is deze metafoor volop aanwezig in de Groninger grafkunst.

In 'Troost en "troosteloosheid" op natuurbegraafplaatsen' analyseert *Tineke Nugteren* de ambivalenties van een nieuwe begrafenistrend: het natuurlijke of 'groen' begraven, dat inmiddels op een tiental locaties in Nederland mogelijk is. Aan de ene kant wordt het opgenomen worden in het ritme van de seizoenen als levensbevestigend en als troostrijk ervaren, aan de andere kant heeft dit soort begraven ook een 'rauwe' kant: de graven kunnen nauwelijks 'teruggevonden' worden en liggen er naar de mening van sommigen 'onverzorgd' bij. Nugteren laat aan de hand van deze ambivalentie van natuurbegraafplaatsen zien dat Davies' metafoor 'woorden tegen de dood' tekortschiet.

Anne Kjaersgaard Markussen onderzoekt Deense begraafplaatsen. Op het eerste oog maken ze juist een sterk gesecculariseerde indruk, zonder herkenbare tekenen van religie. Kjaersgaard Markussen betoogt echter dat ze daarmee uitdrukking geven aan een theologische visie. De Deense Lutherse kerk heeft nagenoeg een monopolie op de begraafplaatsen, die in de afgelopen eeuw een modernistische vormgeving kregen. Ook runt de staatskerk de meeste crematoria en worden de urnen op de begraafplaatsen ter aarde besteld. In termen van de officiële religie is er op de begraafplaats (*kirkegård*) geen plaats voor communicatie tussen de nabestaanden en hun dierbare overledenen. Kjaersgaard Markussen laat zien dat zulke praktijken ondanks de opgelegde regels wel bestaan en de betrokkenen troost bieden. In de toekomstige planning van begraafplaatsen zou volgens haar dan ook rekening gehouden moeten worden met deze troostrijke vormen van geleefde religie.

De muziekkeuzes bij vieringen in crematoria staan centraal in een onderzoek van *Martin Hoondert*. In 'Geruststellende klanken: Muziek en crematiërituelen' laat hij ons aan de hand van het 'muziekboek' van het Crematorium Tilburg zien welke titels het meest worden beluisterd, en gaat hij in op de vraag hoe muziek – en in het bijzonder de bij crematies populaire 'romantische' muziek – troost biedt.

Brenda Mathijssens 'Eschatologische hoop: Moderne doodsbeleving en theologie in dialoog' probeert een toenadering tot stand te brengen tussen een hedendaagse, veelal niet-kerkelijke kijk op de dood en de hedendaagse theologie, vooral de eschatologie. In het centrum van Mathijssens belangstelling staat

een ‘immanente transcendentie’, het menselijk lichaam als symbool van continuïteit, die in veel rituelen rondom de dood tot uitdrukking komt.

In hun bijdrage ‘Troost bij het naderende levenseinde: Domeinen en modaliteiten van troost’ brengen *Nienke Fortuin* en *Hans Schilderman* in kaart hoe mensen – kerkelijk of niet – tegenwoordig troost ervaren. Zij analyseren gesprekken met mensen die in hun laatste levensfase zijn. Deze gesprekken zijn in de rubriek ‘Het laatste woord’ in NRC Handelsblad tussen 8 maart 2011 en 30 maart 2013 verschenen. Op basis van nauwkeurige, door de computer ondersteunde tekstanalyse onderscheiden Fortuin en Schilderman naast actieve en passieve vormen van troost vooral drie domeinen van troost: innerlijke, immanente en transcendente troost.

De vaste rubriek ‘Cruciale teksten’ krijgt ter gelegenheid van dit themanummer een bijzondere invulling. *Christoph Jedan* geeft een inleiding in een oude literaire traditie: troostschriften – een traditie van (meestal kortere) teksten uit de Grieks-Romeinse oudheid, die troost moesten bieden. Jedan gaat na in hoeverre deze teksten, die in de hedendaagse theologie en religiewetenschappen onderbelicht zijn gebleven, de discussie vooruit kunnen helpen.

Het gebrek aan studies over troost binnen de nieuwe *death studies* was voor ondertekenden de aanleiding om in 2012 een themagroep ‘Death and Consolation’ op te richten binnen de *Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiestudies (NOSTER)*. De hier bijeengebrachte artikelen zijn bijdragen van leden van deze themagroep. De bijdragen komen voort uit lezingen die op een internationale conferentie in Groningen (juli 2013), en op twee symposia in respectievelijk Nijmegen (oktober 2013) en Amsterdam (november 2013) voor een breder academisch publiek zijn gehouden en aldaar besproken. We danken alle gesprekspartners bij deze lezingen voor hun inbreng en we danken *NOSTER* voor de ons geboden mogelijkheid van een themagroep. Tenslotte willen we nog onze dank uitspreken aan de redactie van *NTT*, met name aan redactievoorzitter Marcel Sarot en redactiesecretaris Karin Neutel. Zonder hun enthousiasme en inbreng was dit themanummer niet tot stand gekomen.

Christoph Jedan (Groningen) en Eric Venbrux (Nijmegen)